տրութեան Հայոց Լեւոնի եւ ի սուրբ գերադրական անապատիս Արքայկաղնի: Ընդ հովանեաւ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի եւ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ սրբոց հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Գաբրիէլի եւ կենսակիր սուրբ Նշանիս սուրբ Կոստանդեայ: Եւ արդ գրեցաւ սա հրամանաւ սրբասնունդ քհ. Կոստանդեա ի յիշատակ... եւս առաւել հարազատին իւրոյ Տեառն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի եւ առաջնորդի Արքայկաղնոյս[8], զոր կացեալ եպիսկոպոսութեանն Ղուկասու ժամանակս, վարելով զկեանս իւր հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ ըստ սրբոց առաքելոցն, վերափոխի առ Քրիստոս ի թվ. ՉԼԹ ի Մայիս ԻԶ...: Յիշեսջիք աղօթիւք զառաջեալ գերոցս զկոստանդին քահանայ ծնաւղիւք իւրովք եւ ամենայն զարմիւք: Եւս առաւել յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ յոդնամեղ եւ անարհեստ գրիչս» (Սիւրմէեան, Յուց· հայ· Ձեռ· Հալէպի, Ա·, էջ 57):

Ստեփաննոսի յաջորդութեան — թէ՝ անմիջնորդակա՞ն, ժամանակի անջրպետը նկատելով՝ կասկածելի՞ — կը կոչուի Յովհաննէս՝

«Փառք... Գրեցաւ տետրակս այս ձեռամբ Գրիգոր քահանայի ի մայրաքաղաքս Սիս ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Կոստանդեայ ի վայելումն դեռաբոյս սարկաւագի Սիմէոնի եւ ծնաւղաց... արդ աղաչեմ թողութիւն հայցեցէք Սիմէոնի սարկաւագի եւ ծնաւղաց իւրոց, որ ստացաւ զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց· ի թուականիս Հայոց է ՉԿԱ (1312) ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեա եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Աւշնի, ընդ նմին գԳրիգոր քահանայ զգերազ սորա եւ զծնաւղսն իմ եւ զդեռաբոյս որդին իմ զՍարգիս աղաչեմ յիշել... եւ զհէր Յովհաննէս եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Արքայկաղնոյն որ չնորհեաց Գրիգոր սարկաւագի զգին սորա եւ զծնաւղսն իւր» (Աչէիկեան, ԺԴ· դարի հայ· Ձեռ· Ցիշատ·, էջ 88):

1298ին գրուած յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Պատուական եւ ամենխոստ քահանայ ոմն վանական սրբասէր ի սուրբ ուխտէն Արքայկաղնոյ Յովհաննէս անուն կամեցաւ ստանալ զսուրբ Աւետարանս ի յիշատակ... Այլ մինչդեռ զմագաղաթին եւեթ պատրաստեաց ժամանեաց նմա վախճան մարմնոյ...» (Լալայեանց, Յուց· հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ 11· համմա· Հանդ· Ամս· 1955, էջ 230):

Հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ չէ յիշուած թէ անոր գրութեան ժամանակ վանքին առաջնորդը ո՞վ եղած է· Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տաղարանս հին եւ նոր, զոր առաջին հայրքն են նշանակել ի թվականին ՊՂԳ — 1374 — ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետի եւ ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճագերի, որ եւ ի վերայ հայոց այլ աւրհնեցաւ եւ անուանեցաւ թագաւոր: Գրեցաւ սա ձեռամբ վերջին եւ մեղսաթաւալ եւ անարժան գծաւղի Եսայի արեղայի ի քաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկաւլոսի եւ կենսակիր սուրբ Նշանացս Զորավանիցն եւ Արքայկաղնոյն եւ Վանկոյ սուրբ Նշանին եւ աջոյն սուրբ Լուսաւորչին ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Ցեսու փիլիսոփային, որոյ Տէր ողորմեսցի, ի խնդիրս եւ ի փափաք անձին իմոյ եւ եղբաւրն իմոյ Պետրոս աբեղայի եւ յիշատակ ծնողաց մերոց Մարտիրոսի եւ հաւրեղբաւրն իմոյ Թաթէոսի քահանայի եւ մաւրն իմոյ Մարթայի եւ ամենայն ազգականացն կենդանեացն եւ հանգուցելոցն· ամէն (Աչէիկեան, ԺԴ· Դարի հայ· Ձեռ· Ցիշատ·, էջ 607 եւ Հայաստան, 1852, Թ· 101):

Տարիներ վերջ — 1405 — կը գրուի դարձեալ Մանրուսում մը· Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Մանրուսումն ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ... որ է յարմարած առաջին երաժշտապետացն սուրբ ուխտին Արքայկաղնոյն... (բայց կասկածելի թէ հոն գրուած· Ակինեան Հ· Ն·, Հաւաք· Ցիշատ· Ի.ԶՄ· տ· 1405):

Ինչպէս գրեթէ բոլոր յիշատակագրութիւններէն պայծառ կը տեսնուի՝ Արքայկաղին վանքի[9] մէջ յատուկ ուշադրութիւն դարձուած է Մանրուսումներու գրութեան եւ երաժշտութեան (համմա· Սիսուան, էջ 254· Էփրիկեան, Բնաշխ· Բառարան, Ա·, էջ 343—344 եւ Աչէիկեան, ԺԵ· դարի հայ· Ձեռ· Ցիշատ·, Ա·, էջ 53):

(Շարունակելի:)

ԴԿՏ· Հ· Հ· ՈՍԿԵԱՆ

[8] Հո՞ս է որ 1275ին կը գրուի Ժամագիրք մը (Սիւրմէեան, Մայր Ցուց· հայ· Ձեռ· Եւրոպայի մատենաւրաց, էջ 36):

[9] Արքայկաղնի վանքը եղած է տարաբախտ Սեբաստիոյ եւ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հանգստավայրը (Ագաթան, 1888, էջ 351, Սիսուան, 254 եւ 505):

ՀԵԹՈՒՄ ՀԵՂԻ ՏԷՐ ԼԵՄՐՐՈՆԻ
(1151—1218?)

Ազնիւ իշխանական ղէմք մը, «այր գիօն եւ մեծիմաստ եւ գրագէտ յոյժ[1]»:

Հեթում որդին էր Օշին Սեբաստոսի, Լամբրոնի տիրոջ եւ Շահանդուխտ տիկնոջ, ծնած 1151ին[2] Լամբրոն անառիկ զղեակին մէջ: Ան անդրանիկ մանչ զաւակն էր, երէց եղբայրն Ներսէս Լամբրոնացւոյ: Մնած փառքի մէջ, ժառանգ Լամբրոնի, վախճանած խոնարհ վանական մը Դրազարկի վանքին:

Տակաւին գրկի զաւակ՝ խլուեցաւ իր մօրմէն, փրկանաւորելու իր հայրը, որ գերութեան մէջ էր: Օշին սեբաստոս մարտակից Անդրոնիկոսի կայսերական բանակին՝ զերի ինկած էր Մսխի առջեւ Թորոս Ռուբինեանի ձեռքը (1152): Ան իրբեւ փրկանք պին առաջարկած էր իր ազատութեան համար 40·000 ոսկի, վճարելի երկու նուազագոյն առաջին կէսը· իսկ երկրորդին համար նախ Ղեւսեական տալ իր անդրանիկ որդին Հեթում: Մանուկն եւ գումարին առաջին բաժինը յանձնելով Պարոն Թորոսին վերադարձաւ Օշին իր ամրոցը:

Սիրեց Թորոս իրեն աւանդուած զրաւականը· «զի էր տեսքով գեղեցիկ եւ խոհական»: Յանդղատանքը թելադրեց իրեն տուն» Վեհապետացնել իր տան Հեթումը, հարազատ նելով անոր իր զուսորը: Կ'ընդունի առ այս Լամբրոնացիներու հաւանութիւնը: Մանուկը դեռ անկնունք էր· մկրտել տուաւ եւ ըրաւ ձեւաւոր· ապա պսակեց եւ հարսն ու փեսան ուղարկեց Լամբրոն, փրկանքի երկրորդ կէսը հաշուելով օժիտ իր աղջկան[3]:

Թէպէտ եւ կնքուեցաւ երկու իշխանական տուներու մէջ խնամութիւն, բայց քաղաքական յարաբերութեանց կը մնար կնճռոտ մը անլուծելի: Լամբրոնի տէրը կայսերական իշխանութեան հպատակ էր եւ երդմամբ խոստացած հաւատարմութիւն· այս հանգամանքով պարտաւոր զինուորական ծառայութեան երբ եւ ուր պահանջուի· ուստի նաեւ Թեան երբ եւ ուր պահանջուի· ուստի նաեւ Ռուբինեանց դէմ: Նոյն երդումը երդուած էր նաեւ Թորոս[4]· բայց սա հետամուտ իր իշխանութեան սահմանները ընդարձակելու կ'ընդհարուէր նաեւ կայսերական բանակներու հետ: Այսպիսի դէպք մը պատահեցաւ 1165ին, երբ Օշին կայսերական վարձկանագորքի հետ ասպատակեց Տարոնի գաւառը, զօրքի հետ ասպատակեց Տարոնի գաւառը, զոր գրաւած էր Թորոս: Այս պատճառաւ Թշնամացան Թորոս եւ Օշին, զորոնք հաշտեցնելու համար ուղարկուեցաւ Ներսէս Շնորհալի իբրեւ հաշտարար[5]: Թէպէտ հաշտութիւնը կնքուեցաւ, բայց Թորոսի եւ Օշինի մահէն (1168) ետքը յանթեղի ծածկուած կրակը մխասնդամ բորբոքեցաւ հեկուած կրակը մխասնդամ բորբոքեցաւ հետեւալ պատահարը պատրուակ առնելով:

Հեթում, որուն անտիական հասակին հարս տրուած էր Թորոսի դուստրը, չէր գտած դանի իր սրտին մօտ· «կ'ատէր»· կ'ուզած զայն արձակել, բայց կը վախնար աներոջ զէր արձակել, բայց կը վախնար աներոջ զօրութենէն· եւ երբ վախճանեցաւ Թորոս, հարսը «ետան ի տանէ իւրմէ», այսինքն ուղարկեց պարոն Թումասին, որ Թորոսէն պսակ կարգուած էր անոր Ռուբէն որդուն[6] (1168/9): Մնէտ, Թորոսի եղբայրն ու յաջորդը, պատրուակ առած այս դէպքը գնաց պաշարեց Լամբրոնը «եւ չատ նեղութիւն հասուցանէ» Լամբրոնեցիներու, «ըստ որում խոտ նեղէր զնոսա սրով եւ սովով» (1170)[7]: Բայց դիմացաւ Լամբրոն:

Մնէտ սպանուեցաւ 1175ին· Իշխանութիւնն ձեռք առաւ Ռուբէն· որ նոյնպէս «սկսաւ նեղել զԼամբրոն կռուով եւ սովամահ առնել զնոսա երեք եւ չորս տարեկեցոյց զնոսա... բայց չկարաց առնուլ[8]»:

Սմբատ յիշած «մաս երեք» անճիշտ կ'երեւայ· վասն զի ժամանակակից մը՝ Սամուէլ Սկեւռացի[9] կը վկայէ, թէ Ռուբէն «բռնադատէր յափշտակել զայս աստուածատուր ամրոցս ի սոցանէ· յորում ճնացեալ զամ մի ողջ յարգելանի եւ կրեալ զնորա թշնամութիւն՝ զարձեալ այցելութիւն առնէր Աատուած եւ ուղղէր սոցա զհատուցումն վճարէր մահուամբ եւ խնդրէր ի նոցանէ ներումն Թողութեան մանկան առ

[1] Պատմիչ կիլիկիոյ, Սիսուան, էջ 81:

[2] Սամուէլ Սկեւռացի· Ցիշատակարան Սաղմոսաց Մխիթարեան· Յովսէփեան, Ցիշատակարանք ձեռագրաց, Ա·, էջ 543· Շահանդուխտ «ծնաւ յետ անդրանկի զսաեն՝ որդի Հեթում անուանեալ ի Ո· Թուականին»:

[3] Սմբատ, էջ 96:

[4] Ն· Լամբրոնացի, Պատճառ խնդրոյ մխաքանութեան· Ընդհանրական Թուղթք Ս· Ներսիսի Շնորհալւոյ, Երուսաղէմ 1871, էջ 86:

[5] Անդ:

[6] Սմբատ, էջ 100—101:

[7] Անդ, էջ 101—102:

[8] Անդ, էջ 103:

[9] Յովսէփեան, անդ, էջ 547:

© National Library of Armenia

սոսին սխալմունս»: Պաշարումը կ'իյնայ 1186ին, վասն զի Ռուբէն վախճանեցաւ 1187ին սկիզբը:

Վահրամ Բարունի[10] կը գրէ թէ Ռուբէն՝

> զԼամբրոն դղեակըն պաշարեալ
> եւ նեղութիւն նոցա ածեալ.
> Նոքա զԲրինձըն հրապուրեալ
> զի յՌուբենայ լինին փրկեալ...
> Նորին եղբայրըն քաջացեալ
> Լէոն եւ զօրքն արիացեալ...
> եւ զԼամբրոնն յոյժ սղարեալ»:

Սմբատ, որ մանրամասնօրէն պատմած Ռուբենի Անտիոք երթալն եւ բանտարկուիլը, որ եւ է ակնարկութիւն չէ ըրած թէ այս բանտարկութեան պատճառ եղած ըլլան Լամբրոնացիք. անճիշդ է նաեւ, թէ Լեւոն պաշարած ըլլայ Լամբրոնը:

ՀԵԹՈՒՄ ՍԵԲԱՍՏՈՑ

Օշին վախճանեցաւ 1168/9ին, անձամբ յանձնելով իր անդրանիկ որդւոյն «զտէրութիւն հայրենի աթոռոյն»: Կը գրէ Սամ. Սկեւռացի. «եւ տուեալ Աստուծոյ՝ չնորհ անդրանկին խոհեմութեան եւ իմաստութեան՝ գնաց առ արքայն Յունաց Մանուէլ եւ փարթամ արօք էառ զհայրենի պատիւ սեբաստոսութեան[11]»: Այս պատահած ըլլալու է 1169/70ին: Իրեն հետ էր եղբայրն Սմբատ (Ներսէս):

Կոստանդնուպոլսէ վերադարձին հանդիպեցաւ Անտիոք յողջոյն Բրինձին[12]:

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Հեթում իր դաստիարակութիւնը առած էր Լամբրոնի մէջ իր մօրը խնամքին տակ, աչակերտակից իր եղբօր՝ Սմբատ–Ներսէսի: Անտարակոյս ինքն ալ Սմբատի հետ կը յաճախէր Սկեւռայի վանքը հրահանգուելու դիտուն վարդապետներու առաջնորդութեամբ բարեպաշտութեան եւ ուսմանց մէջ: Ցոյն լեզուի նախասարերքը սորվեցուց իր մայրը. յատին լեզուի համար ունէր բացառիկ ուսուցիչներ: Զինուորական մարզանքներու համար հրահանգիչ եղած պիտի ըլլայ իր հայրը: Թէպէտ ժամանակակիցները լռած են իր կրթական ընթացքի մասին, բայց վկայած են թէ էր կատարեալ հասակին «այր զգօն եւ մեծիմաստ եւ զրագէտ յոյժ»:

Իբրեւ տէր Լամբրոնի ունեցաւ քաջութիւնը ի գերեւ հանելու ամէն յարձակում եւ պաշարում իր հայրենի ամրոցին դէմ:

Հեթում առաջին կինը արձակելէ եաքը պսակուեցաւ միւսանգամ (հաւանօրէն 1168/9ին): Մեզի անծանօթ է իր երկրորդ կնոջ անունն եւ տոհմը. ունեցաւ իրմէ երկու մանչ (Օշին եւ Կոստանդին) եւ մէկ աղջիկ (Ալիծ) զաւակներ[13]: Ժամանակակից յիշատակագիրները թէեւ լռած են Ալիծի մասին, բայց այն պարագան որ Կոստանդին Մոզոն (ապա՝ պայլ եւ թագաւորահայր) իրեն աներ կը կոչէ Հեթումի կոստանդին որդին[14] եւ Սմբատ Գունդստաբլ (Կոստանդին Մոզոնի որդին եւ եղբայրը Հեթում Ա. թագաւորին) իր մայրը Տամ Ալիծ[15] (dame Alix, Alice) կ'անուանէ, կը հետեւցնենք թէ Տամ Ալիծ Հեթումի սեբաստոսի դուստրն է: Կիրակոս Գանձակեցի[16] կը գրէ. «Կոստանդին (Լամբրոնացի) ապստամբեաց ի Քոյեր-նրդւոյ իւրոյ յարքայէն Հեթմոյ»:

Սկեւռայի եկեղեցին, որ Լամբրոնի տէրերու դամբանարանն էր, նորոգեց եւ բարեզարդեց Հեթում 1180ին. Սամուէլ Սկեւռացի կը գրէ. «Մեծապատիւ սեբաստոս Հեթում ամենապատիւ վայելչութեամբ շինեալ էր զտաճար աղօթից ի սուրբ ուխտիս եւ նկարագրութեամբ պատկերաց զարդարեալ», ուր եւ ընդունեցաւ իր եղբայրն Ներսէս, Տարսոնի արքեպիսկոպոսն եւ Սկեւռայի առաջնորդը եւ բաղմեցուց «ի քահանայական աթոռն[17]»:

1193ին Հեթում եւ Ներսէս սիրակցորդ եղբարք Սկեւռայի եկեղեցւոյն համար նկարագրդ Աւետարան մը օրինակել տուին կոստանդնին գրչի եւ ծաղկողի. յիշատակարանին մէջ կը կարդանք.

---

[10] Պատմ. Ռուբինեանց, էջ 212:
[11] Յովսէփեան, անդ, էջ 544:
[12] Գրիգոր Սկեւռացի, Ներբողեան, Սաթերք հայկականք, թիւ, էջ 18:
[13] Հանդ. Ամս. 1954, էջ 55:
[14] Համմտ. Սմբատ, էջ 118. Կոստանդին Մոզոն, «որ էր իւր (Կոստանդին Լամբրոնեցւոյ) աներ»:
[15] Սմբատ Գունդստաբլ 1269ին ձաշոց գրքի մէջ կը յիշատակարէ.
> Եւ զայս ձեռամբ իմով գրեցի,
> զի յիշատակ ինձ եղիցի, եւ...
> Հաւր իմոյ Կոստանդնի
> եւ մաւր իմոյ Տամ Ալիծի:
Անտիոք Անտիոքայ, Վենետիկ 1876, էջ 93: Նոյն Յիշատակարանը Ալիշան հրատարակած է նաեւ Սիսուանի մէջ, էջ 72, ուր «Տամ Ալիծի» եղած է «Տամա վիծի»: Ալիծ աւելի հարազատ գրչութիւն է. այս անուններ գործածած են նաեւ Հեթումի թոռնիկները:
[16] Պատմութիւն, էջ 157:
[17] Սամ. Սկեւռացի, էջ 540:

Գրեցի «զայս աստուածարան մատեանս ի վանքս Սկեւռայ առընթեր անմատոյց բերդիս Լամբրոնի, որոյ տիրէ բարեպաշտ սեբաստոս Հեթում հարազատ եղբայրը սորա (Ներսէս). ֆանգի երկոքեան սոխա ի վրդովմն աշխարհաց եւ գաւառաց, որք յայս աւուրբս հոգեւոր եւ մարմնաւոր անդորրութեամբ անվդրով պահեն զսոսա, որոց իշխեն. եւ զարդարեալ պայծառացուցանեն զայս աստուածաշէն միաբանութիւնս՝ Հանգստարան նախնեաց իւրեանց. յորոց լրումն փառաւորութեան եւ զայս աստուածաշէն սուրբ Աւետարանս հրաման ետուն ծախսս սուրբ Աւետարանս հրաման ետուն ինձ... երանգօք ծաղկոց զարդարել... եւ ես... յանգ հանի զպատուէր տերանց իմոց եւ իշխողաց»: Իր կողմէ կը խնդրէ ընթերցողներէն. «զտէրս իմ զիշխող զՊատրոն ցողներէն. «զտէրս իմ զիշխող զՊատրոն Հեթում անմոռաց պահեցէք ի կարգ յիշատակացն որ ի սուրբ պատարագն. զի որ ստակացն որ ի սուրբ պատարագն վաւ աւետարանել երկնային աւետեացն խոստումն չնորհեսցէ սոցա Քրիստոս. եւ ուր լինքն է, անդ եւ զսոսա, որք են հաւատարիմ պաշտօնեայք իւր՝ ընկալցի տեսանել զփառս իւր[18]»:

Այս չրջանիս կիլիկիոյ Պարոնն եւ Թագաւորն էր Լեւոն (1187—1219). Իսկ «Կիլիկեցւոց նահանգին» եպիսկոպոսն էր Ներսէս: Լեւոն կը յարգէր Լամբրոնի չեզոքութիւնը. եւ Հեթում կը մեծարէր Կիլիկիոյ տէրը: Կը յիշուի իր այցելութիւնը Լեւոնի արքունիքը 1194/5ին[19]. 1199 յունուար 6ին ներկայ էին Հեթում եւ իր եղբայրները Լեւոնի օծման հանդէսին[20]:

ԼԱՄԲՐՈՆԻ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Տարսոն գաւառը նուաճուած էր Ռուբինեան իշխաններէն. Լեւոն նոր նուաճումները րով ընդարձակած էր իր իշխանութեան սահմանները. բայց Տարսոնի վերեւ ցցուած կը ձած էին Ռուբինեանք նուաճել եւ գայն, բայց անառիկ դիրքին առջեւ ի դերեւ ելած էին ամէն բռնական փորձեր: Լամբրոնացիք չունէին նուաճողական ձգտումներ. ուստի չէին մրցակից Ռուբինեանց. գոհ էին իրենց անձուկ սահմանին մէջ, չէին ջիջեր կորսնցնել իրենց անկախութիւնը: Լարուած չէին թշնամութեամբ Ռուբինեանց դէմ: Բայց վտանգաւոր էին անոնց, այնու որ հպատակ էին կայսերական հրամաններուն. խափանարար էին Ռուբինեանց տնարածուելու յայնկոյս Լամբրոնի: Delenda Carthago (բարձցի Կարթագէն). Այս էր Ռուբինեանց բնաբանը, զոր կը խորհէր Լեւոն «խմաստութեամբ» ի գլուխ հանել, «փետել զթեւս նոցա» Լամբրոնի արծիւին:

Քանի կենդանի էր «Կիլիկեցւոց նահանգին» արքեպիսկոպոսն Ներսէս, եղբայրն գին» արքեպիսկոպոսն Ներսէս, եղբայրն Լամբրոնի տիրոջ, չհամարձակեցաւ Լեւոն որ եւ է քայլ առնել Լամբրոնացւոց դէմ: Անոր մահէն (1198) եաքը Տարսոնի եւ Լամբրոնի միացեալ թեմերը բաժնեց: Ապա հրաւիրեց Հեթում սեբաստոսը իր քով խնամախօսութեան:

«Խօսէր ընդ Հեթում որդի Օշնին բանս ախորժս մտաց նորա. ասէ. Կամիմ առնել կապակցութիւն սիրոյ ընդ քեզ, տալ զեղբօր դուստր իմ զՖիլիպ(պինէ) ի կնութիւն առ որդւոյն քո Օշնի: Եւ պարոն Հեթում ընկալաւ զբանն եւ ուրախացաւ խիստ: Եւ ի ժամ կրօնաւորեցան Տարսուս սարեկին զպէտս հարսնացուին եւ եկին Հեթմանէք ամենայն տոմբ եւ գաւակովք ի Տարսուս: Յայնժամ թագաւորն Լեւոն կոչեաւ զնոսա եւ էառ զԼամբրոն առանց կռուոյ[21]»:

Հեթում ինաց ժամանակ մը բանտի մէջ. ապա հանուեցաւ. թագաւորը չնորհեց իրեն գիւղեր եւ կը տեսակցէր հետը սիրով. «եւ նա ծառայէր նմա հնազանդութեամբ». բայց եւ այնպէս զարճեալ բանտարկուեցաւ ի Վահկայ: Թագաւորը միշտ կասկածի մէջ էր. թէեւ Լամբրոնի բանալիները իր ձեռքն էին:

Ազնիւ Հեթում, որ մերկացած էր սեբաստոսական պատմուճանը, այժմ ցանկացաւ կրօնաւորական սքեմով պճնուիլ. «եւ նա հագաւ ի հոն (ի բանտի) մխակեղնակ»: Համբաւը տարածուեցաւ: Հեթումի քեռին Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս Հռոմկլայէն զնաց թագաւորին հաչտութիւն խընդրելու. եւ թագաւորը գնաց վահկայի բանտը. «եւ խնդրեցին թողութիւն յերեսաց. եւ ազատեաց զնա թագաւորն, եւ էառ նմա զտուրբ ուխտն Թրազարկ. եւ անդ եկաց մինչչեւ ցօր մահուան իւրոյ. եւ ի ժամ կրօնաւո-

---

[18] Յովսէփեան, Յիշատակարանի, էջ 564—565:
[19] Ներսէս Լամբրոնացւոյ թուղթ առ Լեւոն, էջ 209. «եկն իշխող մեր Հեթում եւ երեք առ խս ի ձէնի պատուէր Հրամանի»:
[20] Սիսուան, էջ 471:
[21] Սմբատ, 113—114:

© National Library of Armenia

բութեանն փոխեցաւ անուն նորա եւ անուանեցաւ Հեղի[22]»: Թէեւ Հեղիի քահանայական օծումը չի յիշուիր, բայց պէտք է ենթադրել, որ ոչ միայն քահանայութիւնն, այլ եւ Դրազարկի առաջնորդութիւնը արուեցաւ իրեն, Իննովկենտիոս Գ.ի թուղթին մէջ կը կոչուի Հեղի արբայ Դրազարկի Ս. Աստուածածնի վանքին (Abas S. Mariae Trium Arcium[23]):

1210ին Հեղի Լեւոնի կողմէ դեսպան ուղարկուեցաւ առ Իննովկենտիոս Գ. պապ եւ Ոթոն կայսր խնդրելու թագ Լեւոնի Թոռնկին Ռուբենի համար, զոր կ'ուզէր այն ժամանակ թագաւորը իր արքայական գահին ժառանգ ընել: Հեթում վերադարձաւ 1211ին:

Մահը պատահած ըլլալու է ընդ մէջ 1212—1218 տարիներու, վասն զի 1219ի սկիզբը Լեւոն թագաւոր Դրազարկը յանձնեց Յովհաննէս կաթողիկոսի փոխանակ Հոռմկլայի, «զի Հեղի վախճանեալ էր յաւագ» (ըստ Կիւրիկիոյ պատմիչի)[24]:

ԳՐԱՍԵՐՆ ԵՒ ԳՐԱԳԻՏԸ

Իր գրասիրութեան կը պարտինք Պատճառքը, այսինքն 1165—1179 տարիներուն Եկեղեցիներու Միութեան համար Հայոց եւ Յունաց մէջ փոխանակուած թղթակցութիւններու Հաւաքածոյքը, պատմական ծանոթութիւններով լուսաբանուած: Այս Հաւաքածոյքը կազմեց Ներսէս Լամբրոնացի խընդրանքով իր եղբօր՝ սեբաստոս Հեթումի եւ բերաւ նուիրեց անոր (1180):

Ան կը զովուի իրրեւ «գրագէտ յոյժ». վասն զի հմուտ էր հայերէն, յունարէն եւ լատիներէն գրական լեզուներու եւ կը սիրէր կարդալ այդ լեզուներով իրեն մատչելի գրականութիւնը ոչ միայն ցամաքի, այլ եւ ծովու վրայ: Ինքնին կը գրէ, թէ երբ կը կարճր նաւագնացութեամբ մի՛ երկրկրական ծովը, նաւին վրայ ունէր իր հետ գրքեր եւ կը զբաղէր թարգմանութեամբ:

Հասած են մեզի իր գրչէն լատիներէնէ թարգմանուած երկու աշխատութիւններ. ասոնք են.

1. Շարադրութիւն իմիւնակալացն Հռոմայեցւոց, որ թարգմանեցաւ ի մերս թուականութեանս Հայոց ՈՆԹ (1210):

Յառաջ քան զմարգանաչն Տեառն մերոյ...:

Վ. Ֆիլիպն եղբայր սորա եւ Աւգ ընտանի եւ հակառակ սորա ամս Գ: Ի սոյն ամի սպանաւ Ֆիլիպն յիշխանէ ումեմիէ եւ ինքնակալութիւն Աւգին (Ոթոն):

Առ որ ճանապարհորդեմ ես նմանատ Հեղի՝ հրեշտակութեամբ ի թագաւորէն մերոյ Լեւոնէ առ վերոյգրեալ կայսր Աւգ. եւ ի վերոյ ծովուս ի նաւարկութեանս մերոյ թղթմանեցի զսա ի Հռոմմէականէն ի մերս ի Թու" Հայոց ՈՆԹ: Իսկ արարեալ մեր առ սա նորա ամ Ա. եւ ամիս Գ՝ զարձոյց զմիկ հարկաւք առ թագաւորն մեր՝ արձակելով ընդ մեզ եւ թագ արքայական բազմածախ եւ բազմագին յականց պատուականաց եւ ի մեծագին մարգարտից ընդելուզեալ. զոր բնական մեր մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ թագաւորն մեր եւ պսակեաց ընտիր պսակաւն գեղեցիկ գՈսրէն սրդէ զսահերն եղբարն իւրոյ եւ սրդէ բրինձին Անտիքոյ Ռէմդին ի թուին Հայոց ՈԿ (1211), ի տաւն սուրբ Աստուածածնին յաւգոստոսի ԺԷ. եւ թագաւորէ ընդ իւր Հայոց ի կամս Աստուծոյ»:

= Հռոմ, Վատիկան, 3, 246ա—249ա (ԺԳ. Tiss. 208—209. *Մխ.* Գալէմք. 15—16, ՀԱ. 1892, 245/7. *Զարբ.* Մատենաղ. 647. Յովսէփեան, Յիշ. 742—743. *Սխուան*, 510. *Համա.* նաեւ 83—84. *Հայագ.* 114:

2. Շարադրութիւն հայրապետացն Հռոմայ, որք ի սուրբ առաքելոցն պետրոսէ մինչեւ ցայժմ հովուէն պաթառն:

Յետ վերանալոյն յերկինս Տեառն մերոյ...:

Վ. Յելեսաին Գ. ամ Զ. եւ ամիս Է. եւ աւր ԺԱ.: Ինուցանց Գ. որ այժմ հովուէ:

Առ որ յառաջեալ երթամբ հրեշտակութեամբ ի թագաւորէն Հայոց Լեւոնէ. եւ նուաստ Հեղի. որ եւ թարգմանեցի զսա եւ ի Հռոմայականէն ի մերս, յորժամ էաք նաւարկեալ մերձ յաչխարհն Բոյլաց[25], *որ կոչին Լունկուպարթաք, յաւուր պենդակոստէից, ի յունիսոյ ի հինգն եւ ի թուականիս Հայոց ՈՄԹ (1210) ի վաստ Քրիստոսի Աստուծոյ որ է աւրհնեալ յաւիտ՛՛՛:*

[22] Պատմիչ Կիւրիկիոյ, *Սխուան*, էջ 83:
[23] *Սխուան*, էջ 505:
[24] *Սխուան*, էջ 83—84: Հ. Ղ. Ալիշան կը գրէ, թէ Հեթում փոխանց «եւ զանուն իւր պանծալի եւ գոհմայիլն ի ծերացեալն անուն Հեղի», ոչ գիտեմ որպիսի խորհրդով բնարեալ» (*Սխուան*, 5059: Ինձ կը թուի, թէ Հեղի Հեթում անունի ծածկագրութիւնն է. այս ինքն Հե + Ղ + Ի, Ղ, 90 = 9, Թ, եւ Ի, 20 = 200. Մ. ուսոի Հեթ(ում)Մ:

[25] Բոյլաց աշխարհ, այն է Puglia, Apulia:

= Հռոմ, Վատիկան, 3, 249ա—258ա (Tiss. 209). *Յովսէփեան*, անդ, էջ 743:

Հ. Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, Ա. 114, իր թարգմանութիւնը կը համարի Նեղոս Դոքսապատիի վասն հինգ պատրիարքացն Թոռոց» գրուածքը. «յոր յարեր է եւ կայսերաց յիշատակ»: Այս գրուածքին թարգմանութիւնը ձեռագիրք Ներսէս Լամբրոնացւոյ գիտեն. տես Հանդ. Ամս. 1954, էջ 215—217:

Կը գրէ Հ. Ալիշան նաեւ «Ինձ անտարակոյս երեւի որ իր գրեթէ տարի եւ կէս դեսպանութեամբ ի Գերմանիա եւ ուրիչ Եւրոպանդեմս եղած է» պիտի կողմեր տեսածն եւ ըրածն գրած է» (անդ): Իցի՛ւ: Բայց նման գրութիւն մը երեւան ելած չէ դեռ:

Հ. Ն. Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ՄԵՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

(Շարունակութիւն:)

51. ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1919—1920)

Թէեւ Միութիւնս 1920ի սկիզբը կը յիշուի՝ սակայն հիմնուած կը կարծենք 1919ի վերջերը[34]:

52. ՏԱՐՕՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920)

Ժամանակի մէջ[35] չատ անորոշ կերպով յիշուած է Միութիւնս, որ ունի իր Լսարանը: Որքան կ'երեւայ՝ մարզական Միութիւն մըն է:

53. ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (... 1952)

Ծագումը անծանօթ է մեզ այս «Սանուց Միութեան», որ թէ՛ Մարմարայի[36] եւ թէ՛ Պայրամի[37] մէջ կը յիշուի:

ԵԷՆԻՄԱՀԱԼԼԷ (Սկիւտար)

1. ... ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1839—1840)

Սկիւտարի եէնիմահալլէ թաղը 1841էն առաջ ունեցած է Մշակութային Ընկերութիւն մը, իբրեւ պաշտպան եւ նպաստող Թիւն մը, իբրեւ պաշտպան եւ նպաստող Թաղին մէջ 1838ին հիմնուած գիշերօթիկ

[34] *Համա.* Ժամանակ., 1920, թ. 3813:
[35] 1920, թ. 3764:
[36] 1951, թ. 2820:
[37] Կ. Պ. 1952, թ. 2:

վարժարանին, որ կոչուած է «Ձեմարան սուրբ Երուսաղիմայ[38]»:

Ընկերութեան յիշատակութիւնը ըրած է Իզմիրի լատինեղեակ հայ թերթը, գոհալով Ընկերութեան անունը արտարար առանց Ընկերութեան անունը արձանագրելու: Արշալոյս Արարատեան 1841 Յունուար 3ին պատմելով թէ Յակոբ Կրնիկեան Գոլէճն Լոնդոն ճամբորդած առեն իրմէ մէր հանդիպած է՝ կ'ըսէ որ Իզմիր եղած առեն մեզի ուրախ լուրեր հազորդեց Սկիւտարի Ձեմարանին վրայ, ուր գացած այցելած է ճարտարապետ Յովհաննէս Ամիրայի հետ եւ աշակերտները քննած իրենց դասերնին մէջ եւ չատ գոհ մնացած: Այդ առթիւ Յակոբ Կրճիկեան իր գոհունակութիւնը յայտնելով Ձեմարանի Ընկերութեան անդամներուն՝ ըսած է. «Ինչ որ պէտք է Ձեմարանին համար, գիրք կամ դործիք, Լօնտոնէն գրելնիդ եւ ուղելնիդ իզմէ՝ մեծ չնորհ մը ինձի եղած կը սեպեմ, համարելով որ գիս ալ այս Ընկերութեան մէջ ընդունած էք[39]»:

Տարակոյս չկայ թէ ակնարկուած Ընկերութիւնը չէր կրնար 1841ին հիմնուած ըլլալ, քանի որ լուրը Իզմիրէն՝ 1841 Յունուար 3ին պատմելով Գոլոյ համար: Միւս կողմէ սակայն ոչ մէկ պարբեր ունինք լուսարանելու թէ ե՞րբ հիմնուած եւ ի՞նչ անուն կը կրէր Ձեմարանի պաշտպան այդ Ընկերութիւնը: Ո՛չ 1901ի Հիւանդանոցի Տարեգրոյցին, ո՛չ Թորգոմեանի[40] եւ ոչ ալ Ալպոյաճեանի[41] ծանօթ է Ընկերութեանս գոյութիւնը: Ընկերութիւնս հիմնուած ըլլալու է 1839—1940ին:

2. ՄԻԱԿԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1841)

Եէնիմահալլէի այս Ընկերութիւնը յիշած է նաեւ Հայկունի[42], ըսելով թէ Ամիրեաններու կուիներու առթիւ հիմնուած է եւ երկրորդ Ա. Ալպոյաճեան[43], որ կը գրէ. «Միակամ Ընկերութիւն (1841 Ապրիլ 13—1841 Հոկտ.) կը հիմնուի Սկիւտարի Ձեմարանի անդրէն Յակորիկ Մանուէլեանի նախաձեռնութեամբ, Ձեմարանը փակուելէ վերկելու համար: Շատ կարճ, հազիւ վեց ամիս տեւած է»:

[38] Աւետիս Պէրպէրեան, *Պատմութիւն*, էջ 267:
[39] Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1841, թ. 15, Յունուար 3:
[40] *Երեմ. Ձէյթլ.*, Գ., էջ 44—56:
[41] *Գազ. Տարեգր.*, Ա., էջ 52:
[42] *Մարզուան*, 1912, 7, էջ 108:
[43] *Գազ. Տարեգր.*, Ա., էջ 53:

© National Library of Armenia